

קריאה פסיכואנליטית בזוהר איכה

אָנא אָבי לְקוֹל פְּאָבִי   תִּפְנֶה אֵלַי בְּרַחֲמִים
 צוֹר תִּעֲוֶדָה הָאֵם עֲדָה   תִּהְיֶה אֲבוֹנָה לְעוֹלָמִים
 וְאֵיךְ כָּלָה מִחִיק בְּעֵלָה   תִּגְרֹשׁ אוֹתָהּ לְמַרְחָקִים
 וְאֵיךְ שְׁלַחַת הָאֵם מִקֶּן   וְלֹא לְקַחַת הַבָּנִים
 וְאֵיךְ נְטָשְׁתָּ הַצֶּאֱן תּוֹעִים בֵּין אֲרִיזוֹת וּלְבָאִים.¹

מבוא

פירוש הזוהר על מגילת איכה, המכונה "מדרש נעלם על מגילת איכה", הינו חיבור מרגש במיוחד המתאר בצורה ספרותית את גודל המשבר של חורבן בית המקדש. החיבור נכתב כדו-שיח דמיוני בין בני בבל לבני ארץ-ישראל על האופן הראוי ביותר לספוד את אובדן המקדש ואת עזיבת השכינה. ניתן למצוא צורה ספרותית דומה בסוף ה"אידרא זוטא", שם מופיע ויכוח על מקום קבורתו של רבי שמעון בר יוחאי, ויש לציין שצורה ספרותית זו הייתה אופיינית לחיבורים רבים של תקופת חיבור הזוהר, במיוחד בכל הנוגע לפולמוס בין-דתות.²

על רקע חורבן הבית מתרחש סיפור צבעוני במיוחד שמתמקד בסיבת השבר ובהתמודדות האנושית מולו. בסיפור זה האלוהות מתוארת בשתי צורות שונות ומנוגדות: פעם כדמות נקבית, השכינה והאם המגינה על בניה, ופעם כדמות זכרית, האב והמלך המעניש. בעבודה זו, ברצוני לחקור את סיפור הזוהר איכה והדמויות המופיעות בו מנקודת מבט פסיכואנליטית. אתבסס בעיקר על כתבי גוסטב יונג ותלמידיו, אשר ניסו להוכיח שמיתוסים ודימויים דתיים מהווים קודם כל תופעות פסיכיות התלויות בטבעה של נפש האדם.³ לרוב, דימויים אלו מעידים על קיומו של תת-מודע קולקטיבי שיונג הגדיר כ"שכבה העמוקה ביותר של התת-מודע, שאינה נובעת מניסיון או מרכישה אישית אלא מולדת היא לאדם".⁴ לאור עבודתו, אחקור את הופעות השונות של האם, את

¹ יהודה פתיה, זכות רחל, <http://www.piyut.org.il/textual/831.html>.

² חביבה פדיה, "השתא אמא לית לן: קווים לגניאולוגיה של השכינה והאם", בתוך בנצי כהן (עורך), כמעין המתגבר; ספר יובל לכבוד הרב ד"ר נחום לאם (ניו יורק: Downhill Publishing LLC, 2013), עמ' 87.

³ Carl Jung, *Les racines de la conscience* (Paris: Buchet/Chastel, 1971), Livre I, p. 26.

⁴ *Ibid.* pp. 23-24.

התמודדות הבנים המתאבלים על אימם ומספר הופעות משניות בסיפור, דוגמת הנחש וסמאל. בנוסף, אחקור גם את יחסי האב והבנים כיחסי סנקס-פואר לאור מחקריו של גיימס הילמן.

1. גילוי האם: האינדיבידואציה

המדרש הנעלם על זוהר איכה נפתח בדיון בין בני בבל לבני ארץ-ישראל על ההספד הנדרש עקב חורבן בית ה'. בחילופי דברים הראשוניים כבר צץ הבדל מהותי בין בני בבל לבני ארץ ישראל: הבבלים קוראים לספוד על "חורבן בית אלוהינו" ועונים להם בני ארץ ישראל שדווקא להם ראוי לבכות ולהתאבל על אימם שנעלמה:

אָבֵל אֶנּוּ אֵית לָן לְמַבְכֵי וּלְמַעֲבַד הַסְפִידָא, וְלָן שְׂדֵר קוּדְשָׁא בְרִידָּהּ הוּא סְפָרָא דְהַסְפִידָּא, דְאֶנּוּ בְּנֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וְאֶנּוּ מְטָרֻנִיתָא, וְאֶנּוּ מְבַנֵי בֵיתָהּ, וְיַדְעִין יְקָרָא דְמַאֲרֵי עֲלָמָא. [...]

וְאֶנּוּ יִתְמִין בְּלֵא אָבָא וְאָמָא, וּמְסַתְפְּלִין עֵינֵין לְכוּתְלֵי בֵיתָא דְאִימָנָא, וְהָא אֶתְחַרְבּ, וְלֵא אֶשְׁכַּחְנָא לָהּ. דְהָוֹת יְנָקָא לָן בְּכָל יוֹמָא, בְּיוֹמִין קִדְמָאִין, מִשְׁפִּירוּ דִילָהּ. וְהָוִית נְחִימַת לָן, וּמְמַלְלַת עַל לְבָנָא, כְּאָמָא לְבָרָהּ. כְּדָבֵר אַחַר כְּאִישׁ אֶשֶׁר אָמוּ תִנְחַמְנוּ וְגו'.

כפי שציננה פדיה, המפגש הראשון שלנו עם קיום האם האלוהית קורה דווקא בעת מותה, כאשר היא כבר איננה.⁵ גילוי האם הינו צעד ענק בכיוון של האינדיבידואציה שעליה דיבר יונג רבות, כדבריו: "הניגודים אינם מובדלים ולכן אין כאן תודעה".⁷ בנידון דידן, עצם התגלות האם מהווה הכרה בניגודיות הנקבית-זכרית, התודעה מתחילה עם היציאה מהמצב הבלתי-מודע של אחדות ההפכים ושלמות.⁸ ההפרדה וההבדלה בין האם האלוהית לבין האב האלוהי (המכונה בפשטות "אלוהים" בטקסט שלפנינו) מסמלות את ההופעה הראשונית של האני וכפי שציננה וון-פראנץ, האבחנה של האני מקבילה להבחנת אידאת האל אצל הקולקטיב. ככל שאבחנה זו יותר ברורה, כך הדיכוטומיה האלוהית תהיה יותר חריפה.⁹

2. ארכיטיפ האם ותסביך האם

⁵ "מדרש הנעלם על איכה", בתוך *זוהר חדש עם פירוש הסולם*, חלק ג, כרך יט (קנדה: הוצאת ישבת קול יהודה, תשנ"ט), פס' ב-ג.

⁶ פדיה, "והשתא אמא לית לן: קווים לגניאולוגיה של השכינה והאם", עמ' 90.

⁷ Monique Szalman, "la conjonction des opposes dans le travail sur l'ombre," *Cahier jungiens de psychanalyse*, n. 59, 4^e trimestre, 1988.

Online version: <http://merelle.net/notes/salzman.php> (accessed: 14/09/2014)

⁸ *Ibid.*

⁹ Marie-Louise von Franz, *The passion of Perpetua* (Spring Publications, 1949), p. 123.

Cited in Szalman, "la conjonction des opposes dans le travail sur l'ombre".

יונג ראה בארכיטיפים תופעות אוניברסליות של התת-מודע הקולקטיבי ובתסביכים תופעות פסיכיות של התת-מודע האישי, הנגזרות מהתמודדות הפרט עם חוויותיו האמוציונליות או עם ארכיטיפ מסוים.¹⁰ בזוהר איכה בולט במיוחד ארכיטיפ האם הגדולה והאלוהית, שמכונה "אם" כבר בתחילת דברי בני ארץ ישראל.¹¹ האם מתוארת מצד אחד כרעייה של אלוהים,¹² האם האלוהית הגדולה,¹³ ומצד שני הקשר המיוחד שלה עם בני ארץ ישראל ומקום המקדש מרמז על זיקתה לארץ – היא אימא אדמה.¹⁴

בניגוד לבני בבל, הבנים הארץ-ישראלים חווים עם אמם קשר אמוציונלי יותר. כפי שכתבה פדיה, "הקרובים, בזיקתם היסודית אל האם כישות – מעוניינים בממשות, במידיות, היחס שלהם יותר רווי ארוס",¹⁵ ואכן התיאורים של הזוהר אינם משאירים ספק בנוגע ליחס הלא-מודע של הבנים לאימם. התיאור הארוטי המפורש ביותר נמצא בפסקות ו' וח':

נְקָרַב בְּכָל יוֹמָא לְגַבֵּי עֲרֶסָא דְאִימָנָא, וְלֹא נִשְׁפַּח לָהּ תַפְמוֹן. נִשְׁאַל עֲלָהּ, לִית מֵאן דְּיִשְׁגַּח עֲלָן.

נִשְׁאַל לְעֲרֶסָא דִילָהּ, אֲתִבְלָבְלָא. [...]

נִנְשֵׁק עֲפָרָא דְרַגְלָהּ, נִנְשֵׁק אֶתֶר בֵּי מוֹתְבָה, נִנְשֵׁק כּוֹתְלֵי הַיְכָלָא, וְנִבְכֵי בְמַרְירו.

הקרבה אל מיטת האם מסמלת את החשק המיני כלפי האם והביטוי "נִשְׁאַל לְעֲרֶסָא דִילָהּ, אֲתִבְלָבְלָא" מביע את התמיהה של הבנים אל מול העובדה שהם הורחקו מהמיטה הנחשקת. לדעתי, יש להבין את הביטוי "בלבול המיטה" לפי השימוש החז"לי של הביטוי, כאשר הוא מתאר יחסי מין שלא כפי סדרי הטבע. לדוגמה, בהקשר של ראובן עליו נאמר "וַיִּלְךְ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת-בְּלֵהָ פִילְגָשׁ אֲבִיו" (בראשית לה: כב) התרגום יונתן מתרגם: "ואזל ראובן ובלבל ית מצעא דבלהא פלקתיה דאבוי" (שם). כלומר, הבנים מרגישים שיש כאן אי-סדר ושהם היו צריכים להיות אלה המבקרים את מיטת אמם. בפסקה ח', הארוס והאינטימיות מתבטאים דרך הנישוק. הבנים מתגעגעים לאימותיהם ומנשקים את "מקום בית מושבה" ואת היכלה. כבר ראינו שבית המקדש מכונה "בית אימנו" בזוהר, ואנו יודעים שהיכל מסמל במסורת היהודית את המקום המקודש ביותר שאליו לא היה איש יכול להיכנס מלבד כהן הגדול ביום הכיפורים. לכן, יש לראות בהיכל המתואר כאן סמל לרחם, ולנישוק כסופים לאותו רחם שממנו יצאו כולם אך אין מי שיכול להיכנס אליו שוב.

¹⁰ Jung, *Les racines de la conscience*, pp. 23-24.

¹¹ מדרש הנעלם על איכה, פס' ג.

¹² "מטרוניתא רחמימתא דנפשיה" (מדרש הנעלם על איכה, פס' יא).

¹³ יש לציין שהאם מזוהה בפירוש עם השכינה (ע' מדרש הנעלם על איכה, פס' לא).

פדיה האריכה על הקשר שבין האם לשכינה, ראו פדיה, "והשתא אמא לית לן : קווים לגניאולוגיה של השכינה והאם".

¹⁴ לדוגמה, המקדש מכונה בטקסט שלפנינו "ביתא דאימנא" (מדרש הנעלם על איכה, פס' ג).

¹⁵ פדיה, "והשתא אמא לית לן : קווים לגניאולוגיה של השכינה והאם", עמ' 92.

המתואר לעיל מוביל אותנו למסקנה שבני ארץ ישראל סובלים מתסביך-אם חריף במיוחד. מצד אחד, וכפי שנראה בהמשך, הבנים נחשבים לאחראים על מיתת אימם, ומצד שני, האשמים בוכים על מר גורלם ומתגעגעים לאימם. הדואליות הזאת מביעה את ההדחקה של חשקי הבנים כלפי אימם. הבנים לא ניצחו את תסביכם מכיוון שמיד עם הרצח צצה לראשונה דמותה של האם: הרצח אולי אפשר את האינדיבידואציה של המודע והלא-מודע, אך בד בבד הוא זה שייצר את האם כארכיטיפ נפרד וחובק-כל. בנוסף, הרצח גרם להתפרצות הארוס של הבנים כלפי אימם ומעיד על תסביכם. זהו פשר הבכי והכיסופים ל"בית אימנו", לחזרה אל הרחם של האם הגדולה.¹⁶

3. רצח האם ושחרור האני: הזוהר וארסטס

בפתיחת זוהר איכה ההתגלות מתחילה דווקא לאחר מות האם. מותה אינה מקרי אלא בא כתוצאה לתהליך שיזמו בניה:

תָּא חַזִּי, קוֹדֵם שְׁחָטָאוּ, הִיָּתָה הַשְּׂכִינָה עֲטָרָה עַל רְאִשֶׁיהָ, לְהִיּוֹת בְּשִׁבְלָם שׁוֹרָה עַל הָעוֹלָם.
כִּיּוֹן שְׁחָטָאוּ, כְּבָיְכוֹל, תֵּשׁ כְּחָה, וְאַסְתַּלְקַת וְלֹא שְׁלִיטַת. וְקוֹדֶשׁא בְּרִיךְ הוּא שְׂאֲרֵי לְקוֹנֵן,
וְאָמַר אֵיכָה, מַה תִּהְיֶה מִיָּנָה, שְׁלֹטְנוּתָא אֲעֲדוּ מִיָּנָה. אוֹף הָכָא בְּחוּרְבָן בֵּי מְקַדְשָׁא, שׁוֹלְטְנוּתָא
אֲעֲדוּ, וְקוֹדֶשׁא בְּרִיךְ הוּא שְׂאֲרֵי לְמִיֶּסֶד, וְאָמַר אֵיכָה, מַה תִּהְיֶה עָלֶיךָ.

הוא אומר שהבנים עצמם גרמו לטשטוש כוחה של האם הגדולה עד כדי הסתלקותה. במילים אחרות, הבנים רצחו את אימם. אצל יונג, מעשה זה מסמל את השחרור מכבלי הלא-מודע של דמות האם.

הרצח הינו סוג קיצוני של הבחנה בין המודע ללא-מודע שמאפשר לבנים לרכוש תודעה.¹⁷

ניתן לזהות קוים דומים בין סיפורנו למיתוס אורסטס שבמיתולוגיה היוונית.¹⁸ בדומה

לבני האם הגדולה שבזוהר איכה, אורסטס הורג את אמו קליטמנסטרה כניסיון להשתחרר מהבלתי-מודע שלו. לפי המשורר איריפידס, אורסטס פעל על פי נבואה שקיבל מהאל אפולו, אל האור והשמש אשר מסמל דמות אבהית מובהקת: אפולו הוא אל הצדק, רופא חולים, חוקר עתידות ומגן על בריותיו.¹⁹ קבלת הנבואה מסמלת את שלב האינדיבידואציה שעליו דיבר יונג, כאשר התודעה מתחילה להתקיים בזכות ההבחנה בין הזוגות הסותרים. אלא שאורסטס מרחיק לכת

¹⁶ Jung, *Les racines de la conscience*, pp. 118-120.

¹⁷ Carl Jung, *The collected works of C. G. Jung* (Princeton: Princeton University Press, 1970-1975), Vol. 9, Part. 1, p.96.

¹⁸ התבססתי על המיתוס של אורסטס כפי שהוא מופיע אצל אוריפידס. ראו Euripide, "Oreste", in *Les tragédies d'Euripide*, trad. M. Artaud (Paris: Charpentier – librairie éditeur, 1842).

¹⁹ Robert Davreu, « APOLLON, mythologie grecque », *Encyclopædia Universalis*.
Online version (accessed: 14/09/2014): <http://www.universalis.fr/encyclopedie/apollon-mythologie-grecque/>

והורג את אמו כניסיון חולני להשתחרר לעולם מהתת-מודע שלו. כלומר, היציאה מהרחם נעשית באופן ברוטלי, במחשבה שרק דרך הביטול המוחלט של הבלתי-מודע האני יוכל להתקיים. אמנם רצח האם אפשר לארסטס לצאת לחופשי אך לאחר מכן הוא נרדף על ידי הפוריות שמענשות אותו על רצח אמו. המהלך דומה למדי לסיפורנו: רצח האם מאפשר את שחרור האני אך מלווה באופן מידי בענישה מבפנים או מבחוץ. במקרה של אורסטס, הפוריות הרודפות אותו יכולות בהחלט להיות מזוהות עם הפן השלילי של האנימה שלו שמעניש אותו על כך שניסה להדחיקו על ידי רצח האם. בנידון דידן, נראה תכף שרצח האם גם גרם להולדת דמות חדשה: הנחש הרובץ לפתח הבנים ומזהם את העולם כולו מסמל גם הוא את הפן השלילי של האנימה.

4. האנימה והצל

הנחש – הפן השלילי של האנימה

לפי הפסיכולוגיה האנליטית שפיתח יונג, האנימה הוא התמונה הנשית שבתוך התת-מודע הגברי. לדעתו, לכל אנימה פן שלילי ופן חיובי שמשפיעים כל אחד בדרכו על המצפון הגברי.²⁰ בטקסט שלנו, ניתן לזהות שני הצדדים של האנימה.

הזוהר מעמיד דמות שלילית מובהקת כמקור הרוע שהביא לחורבן: הנחש שירד לעולם כבר מימי בראשית. הנחש מזוהה כסיבת החטא והזוהמה בעולם – דָּבְבוּ סִגְי הָוָה מִן יוֹמָא דְאִתְגְּרִי עֲלֵמָא, עַל עֵילָה דְעֵיטָא דְנָחָשׁ.²¹ הוא מכונה "איבה רעה"²² ואף מזוהה עם סמאל שר המוות,²³ אך חשוב מכל הנחש נתפס בפירוש כדמות נשית:

קָרִיב הָהוּא נָחָשׁ לְגַבֵּי אִיתְתָּא, דְדַעְתָּא קָלָה מִן הָאִישׁ. מְכָאן דְאִתְתָּא לָא אִתְפַּתָּת, אָלָא

בְּאִתְתָּא אָחְרָא.²⁴

הנחש כמקור הרוע בעולם, הוא סמל מובהק לפן השלילי של האנימה. כפי שהנחש המקראי הצליח לחבל את התמימות של האדם עד כדי גירושו מגן עדן, האנימה הוא הדמות הלא-מודעת שפוגעת שוב ושוב באדם שחי ברובד התודעתי, בהעלמות מוחלטת מהתת-מודע שלו.²⁵ במקרה שלנו, קל עוד יותר לזהות את הנחש כאנימה בגלל שהטקסט מתייחס אליו בתוך אישה אורבת ורעה.

²⁰ Jung, *Les racines de la conscience*, pp. 54-55.

²¹ מדרש הנעלם על איכה, פס' יג.

²² שם, פס' יז.

²³ שם, פס' ל.

²⁴ שם, פס' כו.

²⁵ Jung, *Les racines de la conscience*, p.55.

רחל – הפן החיובי של האנימה

בהמשך הטקסט, מופיעה עוד דמות אימהית מובהקת, הפעם בתור דמות חיובית:

אֲשֶׁת־אֶרֶת תִּמְן רַחֵל, וְאֶרֶימַת קֵל בְּכֵה בְּמִרְרוֹ דְּתַמְרוֹרִים, אָמַר לָהּ קוֹדֶשׁא בְּרִיךְ הוּא, רַחֵל, מָה אֵת מְבַכָּה. אָמְרָה קַמִּיָּה, וְלֹא אָבָּכָה, בְּנִי אֵן אֵינּוֹן, וּמָה חֲטָאן לְגַבְדָּ. אָמַר לָהּ עֲאָלוֹ צְרַתִּי לְקַמִּי, וְאֶעִילוֹ לָהּ בְּבִיתִי. מִיָּד אָמְרָה, וְכִי לֹא עֲבָדִית אֲנָא יְתִיר, דְּאֶעִילְנָא צְרַתִּי בְּבִיתִי.²⁶

בניגוד לאבות המקבלים עליהם את הדין הנגרר מביטול הברית של הבנים עם אלוהיו, רחל מאנה להנחם, בוכה ללא הפסק ואף מתווכחת עם אלוהים על עתיד בניה. דמות זו מהווה לדעתי את הפן החיובי של האנימה: האם המרחמת, מגינה ושומרת. בל נשכח גם שבספרות המקראית רחל נתפסת כאישה "יפת תואר ויפת מראה" (בראשית כט: יז) ובעיקר כרעייה המיתית של יעקב אב האומה. לכן, אין לתמוה על ההשוואה הזוהרית בין רחל לבין השכינה,²⁷ הפן הנשי של האלוהות. רחל אימנו, מצד אחד, והנחש האורב, מצד שני, מכניסים את העולם במתח תמידי בין האם המרחמת, השכינה, לבין האם הרעה שמסומלת דרך הנחש – אֵלִין קְרָאן אֵיכָה, וּמִסְטָרָא אֶחְרָא קְרָאן אֵיכָה.²⁸ החלוקה הינה טוטאלית והעולם צריך לבחור בין הגעגועים לאם הגדולה ("אלה קוראים איכה") לבין האיבה של הסטרא אחרא.

יש להוסיף שיונג פירש את הפילוג של האימא הגדולה לשתי אישיות הפוכות, אחת שלילית ואחת חיובית, כפילוג בין המודע ללא-מודע.²⁹ הוא הצביע על כך שאנשי המזרח לא הרגישו צורך להבחין בין הדמות הטובה והדמות הרעה וניתן לראות באל המקראי דמות שמכילה בתוכה גם טוב וגם רע. דווקא הנצרות והעולם המערבי דאגו לצייר קו ברור המבחין בין האל הטוב ומלא רחמים לשטן השונא וההורס. אם כן, החלוקה של הזוהר איכה בין הנחש לשכינה מצביעה על תפיסה חדשה בקרב היהודים שכבר הרגישו צורך להבחין בין התכונות הסותרות של האלוהות, בדומה לעמיתיהם התאולוגים המערביים.³⁰

הצל

עלינו לעמוד על עוד תופעה ארכיטיפית, צנועה אך חשובה, שמופיעה בטקסט שלנו:

וַיִּנְיַחְהוּ בְּגֵן עֵדֶן, כְּדִי לְהִיֹּת לוֹ מְנוּחָה, לְדַעַת וּלְהַפִּיר הַחֲכָמָה וְהַתּוֹרָה. [...] וְהָיוּ מְלֹאכֵי

הַשָּׂרַת מְקַלְסִין לְפָנָיו.

²⁶ מדרש הנעלם על איכה, פס' מ.

²⁷ שם, פס' מו.

²⁸ שם, פס' יז.

²⁹ Jung, *The collected works of C. G. Jung*, Vol. 9, Part. 1, p.102.

³⁰ *Ibid.* p.103.

עַד שְׂרָאָה סמָמֶל לִיה בְּשָׁמִים, וְנִתְקַנָּא בּוּ, וְיָרַד מִן הַשָּׁמַיִם כְּדָמוֹת צֶלַע עַל נָחֶשׁ. הַנָּחֶשׁ

נְרָאָה, וְהֵצֵל עָלָיו, תְּקַפָּא וְחִילָא דִּילֵיהָ.³¹

בקטע הזה מחבר הזוהר איכה מתאר את בריאת האדם כמעשה מושלם שאמור היה להתקיים לעד בתוך המסגרת המושלמת של גן העדן לולא הופעת הנחש, מקור הרוע. אך הופעת הנחש מלווה בצלו והזוהר מדגיש שכוח הנחש ותקיפתו נובעים דווקא מצלו. יונג ראה בצל ארכיטיפ בעל ערך שלילי מובהק וקשור בד בבד ללא-מודע הקולקטיבי וללא-מודע האישי.³² יונג הוכיח שהצל הינו חלק פרימיטיבי ביותר של הפסיכי האנושית אך כשמו כך הוא: צל, דבר נסתר שמתקיים בקרב לב בני האדם בלי שיהיו מודעים בקיומו.³³

בסיפור שלנו, הצל של הנחש הקדמוני תוקף את הזוג הראשון, אבות האנושות, ובכך מקלקל את העולם כולו. מנקודת מבט יונגיאנית ניתן לפרש שהופעת הצל על האנושות הינה דבר בלתי-נמנע.³⁴ כפי שהצל תקף את אדם הראשון וגרם לגירושו מהגן, כך הצל מכה שוב את דור החורבן וגורם לאיבוד עולמו. אט אט, הצל המודחק משתלט שוב על בני אדם, האנושות נכנסת למצב הרסני של הזדהות מוחלטת עם התת-מודע הקולקטיבי.³⁵ במקרה שלנו, הזדהות זו היא אולי סיבת החורבן: בני ארץ ישראל לא הצליחו לזהות את צילם עד שבסופו של דבר השתלט הצל עליהם והביא אתו חורבן.

ניתן להשוות את סיפורנו עם מיתוס חטיפת פרספונה על ידי האדס, כפי שהוא מופיע ב"הימנונים ההומריים", כדי להבין יותר לעומק את הופעת הצל ואת סמליותו.³⁶ לפי המסופר אצל הומרוס, אל המוות והשאול האדס התאהב בפרספונה, הבת הצעירה והיפיפייה של אחיו זאוס. עת היותה מטיילת בגן, פיתה אותה האדס בעזרת פרח מיוחד; פרספונה התמימה התרחקה מעט מחברותיה ונחטפה על ידי האדס, שגרר אותה ישר לתחתית השאול.

האדס, אל השאול, הינו הפרסוניפיקציה של הצל המופיע בזוהר איכה. המוות והשאול מסמלים את המקום השלילי בתת-מודע הקולקטיבי בו אנו מודחקים כל החלקים השנואים של הפסיכי האנושי. גם בזוהר, הצל מקושר לדמותו של סמאל, שר המוות, ולדמותו של הנחש הזוחל בתוך האדמה. בין שני הסיפורים, גיבורת הסיפור מסתובבת בגן מושלם המסמל את התמימות

³¹ מדרש הנעלם על איכה, פס' כה.

³² Jef Dehing, « L'œuvre de Jung - ombre et clarté », *Cahiers jungiens de psychanalyse* 3/ 2007 (N° 123), p.32.

³³ *Ibid.* p.33.

³⁴ *Ibid.* p.39.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ המשך דבריי על מיתוס פרספונה מתבססים על הסיפור המובא בפרק 12 של הימנונים ההומריים. ראו: Homere, *Hymnes*, trad. J. Humbert (Paris: Belles lettres, 1936), Hymne 12.

הקדם-תודעתית,³⁷ ובשני המיתוסים הצל מושך את קורבנו בעזרת פרי או פרח קסום: הצל מפעיל קסם מסוכן שמושך את האדם בעל-כרחו בתוך רשתו³⁸. למרות שאין האדם מודע לכך, הצל הינו חלק בלתי-נפרד מאישיותו והמשיכה לדבר הכל-כך מוכר וזר גם יחד מתגברת על השיקול התבוני. בסוף הסיפורים, חוסר התמודדות של האדם עם התת-מודע שלו גורם להשתלטות הצל על חייו: פרספונה צוללת לתחתית השאול וחוה מגורשת מגן העדן, שליטת הצל ביטל כל ניצוץ של אור התודעה.³⁹

בזוהר, השתלטות הצל עוד יותר מוחלטת מכיוון שמחבר הספר מקביל בין גירוש הגן לחורבן הבית:

וַיִּגְרֹשׁ אֶת, דָּא פְּרִסְיָא דְּמִלְכָּא. וְוִי דָּאֲתִתְרַכְתָּ, וְוִי דְּנִפְלַת. הָאֲדָם, הַהוּא דְּשִׁלִּיט עַל פּוֹרְסְיָא, דְּכְתִיב בֵּיהּ (יחזקאל א) וְעַל דְּמוֹת הַפְּסָא דְּמוֹת כְּמִרְאָה אָדָם כּוּ'. נִפְלַת פְּרִסְיָא, נִפְלַת לְלָא. וַיִּשְׁכֹּן, הַהוּא דְּתִרִידָּ לְדָא, אֲשֶׁרִי וְאֲשֶׁרִי יִישׁוּבָא אַחְרָא, בְּהִיפּוּכָא. בְּשַׁעֲתָא דְּאֲתִחְרִיב בֵּי מִקְדָּשָׁא, סְלִיק לְכַבּוּד עֵילָאָה לְעֵילָא, וְאֲזַעִיר דְּיוֹקְנִיָּה מִכְּמָה דְּהוֹת. וְכּוֹרְסְיָא נְטִיל מִנִּיהּ וְאֲתִפְרֵשׁ.⁴⁰

צל הנחש הביא לנפילת הכיסא, החורבן הראשון של האנושות, אך האל שוב השכין את שכינתו בעולם, ברא מעין גן עדן מקומי, ששוב נחרב בעקבות זוהמת הנחש. יונג מסביר שבניין המקדשים שימש כניסיון אנושי לחיזוק התודעה, כאשר הכתלים אמורים היו להבחין בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין אלים לשדים.⁴¹ אם כן, חורבן הבית, נפילת הכתלים של התודעה, מסמל גם הוא את השתלטות הצל על האנושות.

5. אלוהים ובניו: הסנקס והפואר

עד כה חקרנו את הופעת האם ואת ההתמודדות הבנים מנקודת מבט יונגיאנית ועתה נתמקד דווקא ביחס הבנים לאלוהיהם כיחסי פואר וסנקס, לאור מחקרו של הילמן.

מרכיבים רבים המופיעים בסיפורנו מאפשרים לנו לראות בדמות בנים משל לארכיטיפ הפואר ארטמיס, הנער הנצחי המבטא חיים וארוס.⁴² ראינו למעלה את הקשר ההדוק בין הבנים לבין אימם, אך ניתן להוסיף עוד שני מאפיינים מובהקים של ארכיטיפ הפואר שמופיעים בסיפורנו:

³⁷ Dehing, « L'œuvre de Jung - ombre et clarté », p.19.

³⁸ Ibid. p.33.

³⁹ Jung, *Les racines de la conscience*, p.48.

⁴⁰ מדרש הנעלם על איכה, פס' יט-כ.

⁴¹ Jung, *Les racines de la conscience*, pp.47-48.

⁴² James Hillman, *Senex & puer* (Putnam: Spring Publications, 2005), p. 50.

הוא הבן האהוב של האם הגדולה⁴³ ומערכת יחסיו עמה הינה מלאת אמביוולנטיות, ארוס, תלות ועל סף גילוי עריות.⁴⁴ לצד האימא ובניה מופיעה דמותו של אלוהים בתור אבא ומלך :

כַּד הַוִּינֵן חֲטָאן קָמִי אַבּוּנָא, וְסָלִיק רְצוּעָא לְאַלְקָאָה לֵן, אִיְהִי קְיִימַת לְקָמוֹ, וּמְקַבְּלַת
מְלָקִיּוּתָא דְמַלְכָא, בְּגִין לְאַגְנָא עֲלָנָא. כְּדָבָר אַחַר וְהוּא מְחַלֵּל מְפָשְׁעֵינוּ מְדַבָּא מְעוֹנוֹתֵינוּ כּוֹ
וּבְחִבְרָתוֹ נְרַפָּא לָנו.⁴⁵

קטע זה מתאר את הופעתו הראשונית של אלוהים, המקביל הזכרי של האם-שכינה. תכונותיו מחזקות את תיאוריו כאב ומלך: האב מעניש את בניו, מלקה אותם ומסמל סמכות ומשמעת. בנוסף, האב לא מראה אף סימני אמפתיה או חמלה כלפי ילדיו. אף האם אינה מצליחה ליישב את דעתו, היא אינה מרגיעה אותו אלא סופגת את העונש במקום בניה.⁴⁶ התיאור כולו של האב המנוכר והאכזר תואם את הארכיטיפ הסנקס אליו התייחס הפסיכולוג הילמן.⁴⁷ הסנקס מופיע תמיד בתור דמות של גבר זקן וסמכותי, אך הילמן הבדיל בין הסנקס השלילי – הזקן הקר והאכזר – לסנקס החיובי שלובש צורה של זקן חכם ותומך.⁴⁸

הילמן רואה בארכיטיפ של הסנקס השלילי תוצאה ישירה של סנקס שאיבד את הארוס שמתבטא דרך חיבורו לנערים. בזוהר איכה, תיאור זה תואם מאוד את המתחרש :

לְבַתֵּר, נְחַת הָהוּא יוֹמָא עֵילְאָה, דְאַסְתִּילֵק, שְׂאֵל עַל מְשַׁכְּנִיָּה, וְהָא אֶתְחַרֵּב.⁴⁹

מופיעים לפנינו שני תיאורים חשובים ביותר להבנת פשר הסמליות של האב. ראשית, אלוהים מתואר כאן כ"יוס", מטונימיה המתארת את הקשר ההדוק בינו לבין יום השבת, אך קשר זה יוצר כאן זיהוי ברור בין אלוהים לבין הזמן. אצל הסנקס השלילי, הזמן והזקנה הופכים לתכונות ראויות ביותר שמצביעות על העדפת ההישרדות והמסורת על פני האירוס המתפרץ של הפואר.⁵⁰

שנית, בקטע שלפנינו אלוהים ברח, אֶסְתִּילֵק לְעֵילְאָה,⁵¹ מפני חטאי הבנים. בעצם, יש כאן בריחה מהחיים וממורכבותם, שמעורבים בתוכם גם חטא וכישלון.⁵² בריחה זו משאירה את הבנים לבדם לגורלם המר, אך האיבוד הוא דו-כיווני: הבנים-פואר איבדו את היציבות של הסנקס

⁴³ Ibid. 50-51.

⁴⁴ Ibid. p. 52.

⁴⁵ מדרש הנעלם על איכה, פס' ה.

⁴⁶ "אִיְהִי קְיִימַת לְקָמוֹ, וּמְקַבְּלַת מְלָקִיּוּתָא דְמַלְכָא, בְּגִין לְאַגְנָא עֲלָנָא" (מדרש הנעלם על זוהר איכה, פס' ה).

⁴⁷ Hillman, *Senex & puer*, pp. 41-48.

⁴⁸ Ibid. pp. 46-47.

⁴⁹ מדרש הנעלם על איכה, פס' יא.

⁵⁰ Hillman, *Senex & puer*, pp. 47-48.

⁵¹ מדרש הנעלם על איכה, פס' ט.

⁵² Hillman, *Senex & puer*, p.46.

שאפשרה לארוס שלהם להתבטא ללא תוצאות שליליות,⁵³ והאבא-סנקס איבד את הארוס שהיה מאפשר לו לשמור על סמכותו בלי ליפול בצניניות וטירניה האופייניות של הסנקס השלילי.⁵⁴

איבוד האירוס של הסנקס מתואר באופן חזק בקטע דלהלן:

וְשׁוּעַ אֶל הָהָר, עֶבֶד שׁוּעָה וְצָנוּחַ לְגַבֵּי טוֹרָא, דְּעַרְקָת תַּמָּן מְטְרוּנִיתָא. עֶבֶד שׁוּעַ צָנוּחַ וְקָרִי בְּנֵהִימוּ דְּבִכְיָה אֵיכָה. אֵיכָה רְחִימָתָא דְּנַפְשָׁאִי, אֵיכָה שְׁפָנִינְתִּי שְׁלִימְתִּי, אֵיכָה יְחִידָתָא דִּילִי, דְּאֲתִינְחָדָא עִמִּי בְּיַחְוָדָא. [...] אַחְתִּי בְּרַתִּי אִמִּי, לְאָן אֲזַלְתְּ, לְאָן פְּגִית לְמִיחָדָא.⁵⁵

הבכי והזעקה מבטאים את הדיכאון הנגרר כתוצאה מאיבוד האירוס.⁵⁶ בנוסף, ניתן לראות שאלוהים פותח בקריאת "איכה!" על "אהבת נפשו" האבודה אך מסיים את קריאתו בפנייה ל"אחותי, בתי, אימי" בה בולט החיסכון של המילה "רעייתי" או "אשתי". כלומר, הניתוק מהבנים הוביל לנטישת הארוס, ל"איכה אהובת נפשי", שמחליף את הרעייה ב"אחות, בת או אם", בכל היחסים הנטולי-ארוס מפורש בין איש לאישה.

מילות סיכום

מגילת איכה היא מהיצירות הספרותיות המרגשות והעצובות של הספרות המקראית. במשך הדורות, רבנים ומשוררים ראו במגילת איכה תיאור על-דורי של שבר ועינוי, לכן המגילה שימשה כמקור השראה פורה לחיבור תפילות וקניות על רוע הגלות. ברובד הפשטני, פירוש הזוהר על מגילת איכה גם כן רואה בחורבן המקדש ובמגילה תיאור על-זמני וקוסמי של שבר ורוע. בעבודתי, ניסיתי להראות שמנקודת מבט פסיכו-אנליטית תיאורי הזוהר איכה אכן משתמשים באירוע נקודתי לתיאור אנושי אוניברסלי של התמודדות קולקטיבית עם גורמים שונים.

ראשית כל, ראינו שהופעת הארכיטיפ האם מעיד על התפתחות ראשונית של התודעה האנושית. זהו השלב של האינדיבידואציה שמלווה מיד בהתמודדות הבנים עם דמות אימם, בין הרצון לחזק את האני לבין התלות שהם פיתחו כלפי הארכיטיפ האם. לאחר מכן, ראינו שמופיעות בסיפורנו שתי דמויות המסמלות את האנימה, רחל אימנו אשר מסמלת את הפן החיובי של האנימה, והנחש אשר מסמל את הפן השלילי. בסופו של דבר, חקרנו את יחסי האב והבנים כיחסי סנקס ופואר לאור מחקריו של הילמן. ראינו שניתוק הסנקס מהפואר, הבידול שבין הסמכות לארוס, אינו מאפשר יחסיים אנושיים תקינים: ללא העצות של הסנקס, הפואר הופך לאסיר תכונותיו ומאבד את

⁵³ *Ibid.* pp. 54-55.

⁵⁴ *Ibid.* p. 47.

⁵⁵ מדרש הנעלם על איכה, פס' יב.

⁵⁶ Hillman, *Senex & puer*, p. 48.

עצמו לדעת; ללא הארוס של הפואר, הסנקס מגלה את הפן השלילי שלו, סמכותו הופכת לטירניה ומידותיו לאכזריות נטולת-מטרה.

ביבליוגרפיה

- "מדרש הנעלם על איכה". בתוך *זוהר חדש עם פירוש הסולם*, חלק ג, כרך יט. קנדה: הוצאת ישבת קול יהודה, תשנ"ט.
- פדיה, חביבה. "והשתא אמא לית לך: קווים לגניאולוגיה של השכינה והאם", בתוך *בנצי כהן (עורך), כמעין המתגבר; ספר יובל לכבוד הרב ד"ר נחום לאם*. ניו יורק: Downhill Publishing LLC, 2013. עמ' 87-151.
- Davreu, Robert. « APOLLON, mythologie grecque », *Encyclopædia Universalis*. Online version (seen on 14/09/2014):
<http://www.universalis.fr/encyclopedie/apollon-mythologie-grecque/>
- Dehing, Jef. « L'œuvre de Jung - ombre et clarté », *Cahiers jungiens de psychanalyse* 3/ 2007 (N° 123). pp. 51-77.
- Euripide. "Oreste", in *Les tragédies d'Euripide*, trad. M. Artaud. Paris: Charpentier – librairie éditeur, 1842.
- Hillman, James. *Senex & puer*. Putnam: Spring Publications, 2005.
- Homère. *Hymnes*, trad. J. Humbert. Paris: Belles lettres, 1936. Hymne 12.
- Jung, Carl. *Les racines de la conscience*. Paris: Buchet/Chastel, 1971.
- Jung, Carl. *The collected works of C. G. Jung*, Vol. 9. Princeton: Princeton University Press, 1970-1975.
- Szalman, Monique. "La conjonction des opposés dans le travail sur l'ombre," *Cahier jungiens de psychanalyse*, n. 59, 4e trimestre, 1988.
Online version: <http://merelle.net/notes/salzman.php> (seen on 14/09/2014)
- Von Franz, Marie-Louise. *The passion of Perpetua*. Spring Publications, 1949.